

А. О. Ткаченко, д-р філол. наук, проф.

ORCID ID: 0009-0005-1268-1696

e-mail: anatolijtkacenko58@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ІВАН СВІТЛИЧНИЙ ЯК ШЕВЧЕНКОЗНАВЕЦЬ: ПОЕТИКО-СТИЛЬОВА ПАЛІТРА

Пропоновану термінологічну опозицію поетика/стиль застосовано до аналізу мистецької палітри Івана Світличного, насамперед як шевченкознавця. Він формувався й еволюціонував трьома основними річищами: науковець, поет, перекладач. Ці річища, взаємопереплітаючись, витворювали своєрідну динаміку синтезу, що втілювала вітаїстичну енергію шістдесятників, спрагу єднання наукового, літературно-критичного і власне мистецького первнів. Докладно розглянуто статті «Художні скарби "Великого льоху"», "Коментар критичний до коментаря наукового", "Гармонія і алгебра", "Духовна драма Шевченка" в контексті обставин їх творення, особливостей еволюції поглядів автора, його поетичної творчості.

Ключові слова: поетика/стиль, Світличний, шевченкознавство, полеміка, критика-як-популяризація, еволюція сприйняття.

Численні сучасні визначення **поетики** можна звести до ключових слів, що групуються довкола двох полюсів: 1) властивості мистецької форми, 2) наука мистецької майстерності (у найширшому значенні – синонім теорії літератури). Отже, поетику тлумачать і як об'єкт, і як суб'єкт дослідження. Щоб уникнути бодай частини різночитань, варто розрізняти: 1) *поетику* як властивості мистецької форми (по-школярському – художні засоби) і 2) *поетологію* як науку, що вивчає ті засоби, секрети майстерності.

Аналіз ключових слів у визначеннях **поетики** і **стилю** показує: вони майже ті самі [докладніше див.: 13]. Це дає підстави поєднати **поетику/стиль** у бінарну опозицію, базуючи це поєднання на класичних підвалинах: 1) мова як *енергія* (В. Гумбольдт, О. Потебня), а відповідно – *потенційна/кінетична енергія*, її *активний/пасивний* стани; 2) поділ мови на *мову/мовлення* (Ф. де Сосюр), тобто знову ж *актив/пасив*, *запас/процес*. На лексичному рівні цьому відповідає

опозиція *елемент/чинник*, на філософському – *аналіз/синтез*. **Поетика** – постійно нарощувана матриця, а **стиль** – динамічна опозиція відхилення/дотримання від матриці на дедуктивному та індуктивному рівнях. Отже, конкретні *чинники стилю* – ті ж таки, що й *елементи поетики*, тільки в активному стані, в авторському синтезі. Так відпадає спокуса вживати какофонічний псевдотермін поети+кальні засоби, замінивши їх поетико-стилістичними.

Із синтезу *мікростилістики* основних творів письменника постає уявлення про його **індивідуальний стиль**. Індивідуальні стилі не є незмінними й закріпленими: вони пульсують між полюсами *статики/динаміки* та еволюціонують, причому не обов'язково в напрямі вдосконалення й поступу: тут багато нюансів і особливостей. Далеко не останню роль відіграють такі здебільш ігноровані в теорії чинники, як талант, характер, темперамент, обставини, вік, потреба творчої сублімації тощо.

Суспільна ієрархія дисциплін, що склалася за радянських часів, поставила на перше місце *методологію*, витіснивши на задній план, зокрема, *поетику/стилістику*. Вольовим порядком утвердилося поняття **методу**, що дало змогу організаційно об'єднати письменників різних *поетико-стилістичних* уподобань у "спільне" річище. Поняття **напряму** – теж неабиякою мірою з тієї-таки об'єднавчо-дороговказної настанови. Тоді як найбільш питомі для мистецтва – поняття **поетики/стилю**. Затанцюйте *методом*, заспівуйте *напрямом*! Отакий ніби шаржований аргумент переконує: те, що не підходить до інших видів **мистецтва**, не варто нав'язувати й **мистецтву слова**.

Тепер застосуємо ці загальні міркування до розмаїття поетико-стильової палітри Івана Світличного. Він формувався, розвивався, еволюціонував трьома основними річищами: науковець, поет, перекладач. І ці річища витворювали досить своєрідну динаміку поєднань, що втілювала вітаїстичну енергію шістдесятників, спрагу синтезу наукового, літературно-критичного і власне мистецького первнів. На початку творчого шляху переважав літературознавець і критик, далі – поет і перекладач.

Загальній характеристиці доробку І. Світличного присвячено, зокрема, передмову І. Дзюби до творів письменника, виданих 1990-го року [4], передмову Михайлини Коцюбинської до

наступної книжки [6], наш спільний з М. Коцюбинською літпортрет в "Історії української літератури ХХ століття" [7]; його перекладацькій частині – мою розвідку про інтертекст митця [12], власне філологічній іпостасі – мою статтю "Філолог" [14]. Справжнім філологом він був і лишиться назавжди. Його статті варто рекомендувати для вивчення як студентам, так і викладачам, надто ж тепер, коли нас, філологів, не питаючись, околгоспнили в оборі філософії. Але ще 1958 року, у статті "Поезія і філософія", філолог обстоював художню своєрідність мистецтва слова. Ось лише дві цитати: «Скажімо, підійдіть з чисто "філософською" міркою до слів "І дурень, і мудрий нічого не знає". Адже таким чином звідси легко вивести чистісінький агностицизм Т. Г. Шевченка»; «Замість живих героїв перед нами маячать лише бліді тіні і схеми, примушені "свідчити" про філософські нахили своїх творців» [9; с. 278, с. 282].

Чи не такою ж псевдофілософською схематичністю сповнено чимало нинішніх опусів, зокрема й жонглювання надміром іншомовної термінології, що дуже часто стає простою заміною вивісок. Майже забуто такі нормальні слова, як *висвітлює, показує, зображує, виводить, розповідає, подає, змальовує...* Натомість занауковлені абзаци рябіють модними вивісками – *конструює, моделює, експлікує, презентує/репрезентує, представляє* тощо. А тимчасом оминаються поетико-стилістичні особливості, мистецькі знахідки чи прорахунки, яким насамперед має приділяти фахову увагу філолог, бодай і в шатах "доктора філософії".

Фахове зростання Світличного починалася досить успішно: випускник Харківського університету, аспірант О. Білецького, робота в журналах (заввідділу критики в "Дніпрі", відповідальний секретар у "Радянському літературознавстві"), молодший науковий працівник спочатку в Інституті літератури, далі в Інституті філософії... І перший арешт – 1965–66, другий – 1972, сім років таборів та п'ять заслання, де в міру спромоги не припиняв фахової роботи: укладав словник синонімів, перекладав з різних мов, писав "Камерні сонети" (саркастична художня знахідка).

Шевченкознавчий доробок ученого вже привертав увагу дослідників [див., зокрема: 1, 3; 5; 8], та все ж є потреба з позицій

сучасності докладніше заглибитися в їх кон- і підтекст, звертаючи увагу на особливості еволюції поглядів автора, зокрема і в міру зміни життєвих обставин.

Галина Коваленко у своїй статті в журналі "Слово і Час" (рубрика "Дебют"), як сказано в підсторінковій примітці від редакції, «на жаль, не залучила до розгляду шевченкознавчих студій І. Світличного його рецензію на кн. П. Г. Приходька "Шевченко й український романтизм 30–50-х рр. XIX ст." (К., 1963), видрукувану в ж. "Радянське літературознавство" в № 6 за 1964 р. (с. 145–149). Книжка послужила, власне, приводом для насиченого думками й узагальненнями викладу теми "Шевченко, романтизм і реалізм", і рецензія за своїм змістовим насиченням становить, по суті, самостійну працю, в якій відчутні теоретична зрілість І. Світличного (тоді ще аспіранта Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, його прекрасна обізнаність в науковій і художній літературі до порушеної широкої теми, а до того ще й риси полеміста, який дискутує аргументовано, принципово й розважливо» [5, с. 9].

Авторки примітки не зазначено, але як колишній працівник журналу й теперішній член його редколегії стверджую: це була Роксана Горбовець, довголітня редакторка відділу "дожовтневої літератури" "Радліту" (так його скорочено називали, а з 1991 року – "Слова і Часу" (СІЧі). Шана до колеги, колишнього відповідального секретаря журналу, передавалася від ровесників репресованого до нових поколінь.

Тим-то й дебютантка у своєму огляді шевченкознавчих розвідок І. Світличного, звертаючись до дискусії щодо тлумачення символіки поеми "Великий льох", зазначає: «Заперечення Світличним версії Смаль-Стоцького, очевидно, слід сприймати як "правила гри", дотримуючись яких можна було детальніше подати цитату засуджуваного радянським літературознавством автора та ще й зробити посилання на варшавське видання Шевченка 1935 року. Отож припускаємо, що це робилося з метою донести до українського читача різні точки зору на розглядувану проблему й дати йому змогу самостійно знайти відповідь. Для того часу така позиція була сміливою, бо "уже за саме це цитування, навіть у супроводі примітивної "відсічі", можна було

легко дістати звинувачення у пропаганді ворожих поглядів під виглядом їх спростування"» [5, с. 10]. Наведена в останньому реченні цитата належить мені (як і подана вище інформація про цитування Світличним С. Смаль-Стоцького); висловлено її п'ятьма роками раніше у вже згаданій статті "Філолог" [14, с. 79]. Отже, йдеться й про непросту, ризиковану спадкоємність у передачі "крамольної" інформації по цей бік "залізної завіси".

Статтю-рецензію «Художні скарби "Великого льоху"» (1962) Світличний написав по виході збірки праць О. Білецького "Письменник і епоха" (1961), за кілька місяців по смерті її автора. Рецензент, на той час уже молодший науковий працівник Інституту літератури, довголітнім директором якого був О. Білецький, зосередився саме на дослідженні поеми-містерії "Великий льох", порівнянні тез доповіді вченого на шевченківській конференції з її стенограмою. Виявивши розбіжність як у формулюванні окремих питань, так і в тлумаченні деяких ідей та образів, Світличний робить висновок, що думка дослідника працювала над поемою і після виголошення доповіді, через що вона й не була опублікована за життя автора.

Мабуть, не тільки через це, а й через дражливість теми. Це підтверджується подальшими міркуваннями рецензента. Процитувавши думку Ю. Івакіна про "Великий льох" як "один із найменш вивчених і найбільш суперечливих творів Шевченка", на що вказував і Білецький, Світличний не погоджується з обома старшими колегами: «Але про "суперечливість" поеми говорити було б неточно. Сказати, що в одному місці поеми Шевченко говорить одне, а в іншому зовсім інше, не можна. "Великий льох" відзначається не меншою цілісністю, ніж, скажімо, написане того ж року послання "І мертвим, і живим, і ненарожденним...". Тільки "послання" витримане в звичніше-реалістичній манері, тоді як "містерія", як і належить містерії, багата на художню символіку, художній підтекст і не піддається одноплановому витлумаченню й точному перекладові на мову літературознавчої прози» (курсив мій – А. Т.) [9, 303–304].

А далі солідаризується зі слухними тезами метра: «Що ж до того, що деякі Шевченкові оцінки суспільних подій і політичних діячів минулого не збігаються з нашими сучасними оцінками, то

цього також, очевидно, назвати суперечливістю не можна. А якщо це й суперечливість, так не Шевченкова, а наша, бо, як писав О. І. Білецький, нам давно пора "рішуче відмовитися від спроб домислювати, договорювати поему, виправляти напрям думок автора і пристосовувати його до власного напрям думок"...» [9, с. 304]. Підпираючись авторитетом покійного, Світличний переймає естафету спротиву догматичним перекрученням Шевченкової спадщини. І тут-таки, в контексті різнотлумачень "Великого льоху", вдається до згаданого вище переказу "крамольної" версії С. Смаль-Стоцького. Той переказ варто процитувати цілком, оскільки нині ця версія цілком легально фігурує в науковому обігу, часом без посилянь на автора: «Так, за Смаль-Стоцьким, сестра "другої душі" – "це уособлення вірної Мазепі України. Мати – це уособлення Гетьманщини в цілості". "Бабуся, що осталась на тій пожарині", – "це образ бабусі обох сестер, отже, матері їх матері, цебто образ цілої, ще не поділеної Андрусівським договором України..." Алегорію Смаль-Стоцький знаходить і в образі матері "третьої душі": це нібито Україна, а сама "третья душа" – теж Україна, але вже після скасування гетьманщини. А те, що ця душа "не сповита", "ще й не говорила", алегорично означає, що Україна "не сміла й слова промовити"» [9, с. 304].

Мушу широко цитувати, адже це важливо для розуміння перипетій так званої відсічі "буржуазним націоналістам". У цій нібито-відсічі, справжній сенс якої добре знали не тільки "втаємничені" шістдесятники, а й їхні наглядачі, І. Світличний звертається до іншої цитати зі старшого колеги по Інституту літератури, колишнього фронтовика Ю. Івакіна: «Як бачимо, Смаль-Стоцький робить безнадійні спроби відповісти на питання, сама постановка яких є абсурдною. Поема Шевченка – це не схоластична алегорія середньовічного поета-містика, кожний образ якої є символом, що потребує від читача відповідного "розсимволізування". Штучність такого тлумачення образів

¹ Повне видання творів Тараса Шевченка. Варшава-Львів, 1935, т. III. С. 296 (тут і далі у підсторінкових виносах – поклики І. Світличного. – А. Т.).

"Великого льоху" не потребує, власне, доведення»² [9, с. 304–305]. Такої голосливної "відсічі", що теж не потребувала доведення, було достатньо бодай для того, щоб підстрахуватись і, "побивши чужих", перейти й до своїх, знову ж таки старших колег по Інституту: «Не має рації, очевидно, й Є. П. Кирилюк, який вважає, що "у минулій долі першої і другої "душ" Шевченко уособив українське суспільство, його ставлення до великих історичних подій", а "в образі третьої "душі" – немовляти – відображено наївні сподівання малосвідомої частини суспільства на здійснення фальшивих обіцянок Катерини П..."³. Не має, очевидно, рації й О. І. Білецький, який у тезах доповіді розглядає "душі" як "несвідомі верстви українського народу", а в образах двох Іванів знаходить "соціальний антагонізм, що вже намітився в народній масі з початку формування нації (про "дві нації в одній нації")», який частково спостерігав, частково передбачав Шевченко"⁴» [9, с. 305].

Згадка в дужках – то відсилання до хрестоматійної тоді ленінської тези про існування в кожній нації двох націй – гнобителів і гноблених. Світличний не поділяє такого погляду, хоча дешифрація рації в ньому таки є, надто ж нині, коли ніяк не знайдемо гармонії між національною і соціальною справедливістю. Далі рецензент ізнову не погоджується з метром: «Не можна, очевидно, також вважати, що три лірники – це "типове узагальнення безсилої, беспорядної української інтелігенції"⁵. <...> Разом з тим у доповіді О. І. Білецький по-своєму витлумачує й загальний характер поеми. Він переконливо доводить, що "містерія" Шевченка не тільки позбавлена містики, але й взагалі "образна мова поеми зіткана із словосполучень, що явно суперечать романтичній поетиці". Фантастика і реальність, на думку О. І. Білецького, "зведені в поемі до якогось художнього синтезу". Тому: "Символи поеми настільки прозорі, що не припускають подвійного тлумачення; хоча на практиці такі

² Ю. О. Івакін. Стиль політичної поезії Шевченка. С. 228.

³ Є. П. Кирилюк. Т. Г. Шевченко. К.: Держлітвидав. 1959. С. 195.

⁴ О. І. Білецький. Письменник і епоха. К.: Держлітвидав, 1963. С. 145.

⁵ А. И. Белецкий. А. И. Дейч. Т. Г. Шевченко. С. 66.

тлумачення є, але вони виникають лише тоді, коли поема за Шевченка "доставляється", коли над нею споруджується деяка надбудова". І саме тому – "Великий льох", безсумнівно, важливий документ для розуміння історичних поглядів Шевченка...» [9, с. 305–306].

Незгода щодо ролі інтелігенції вписується в оптимізм раннього шістдесятництва, але не в контекст глобально-пророчого Шевченкового погляду, з яким Світличний не тільки погодиться, а й зазнає ще гіркіших дум, висловлених у статті періоду заслання "Духовна драма Шевченка". А поки що він солідарно цитує явно хибні думки колег: «Пізніше Ю. О. Івакін розвинув думку О. І. Білецького і прийшов до висновку, що взагалі "душі" не є алегоричним втіленням якихось суспільних сил України, а образи лірників "взагалі не сатиричні і не алегоричні"⁶. Так були ліквідовані "існуючі щодо цієї поеми забобони". Так була Шевченкова поема-містерія поставлена в один ряд із іншими його творами періоду "Трьох літ". Так були "розкопані" для читача великі художні скарби "Великого льоху", раніше сховані під серпанком містики і забобонів» [9, с. 306].

А тепер повернімося до підкресленого вище слушного твердження щодо містерії як жанру, багатого на *художню символіку й підтекст*. Воно суперечить щойно процитованим і, на жаль, спрощеним "розкопкам", що цілком ігнорують питомі особливості містерії, підмінивши їх ярликом "містики і забобонів". А сенс такої метаморфози вбачаю в тому, щоб перейти до дуже дражливих запитань: "А як бути з самим змістом реалістичних образів поеми? Як пояснити ті ідеї й образи, які розбігаються з сучасним уявленням про окремі історичні події?" [9, с. 307].

І ось воно, **найголовніше**, до чого підводить літературознавець, знову підпираючись авторитетом Майстра⁷: «Автор різко критикує "тих дослідників, які, забуваючи про принцип історизму,

⁶ Ю. О. Івакін. Стиль політичної поезії Шевченка, Етюди. К.: Вид-во АН УРСР, 1961. С. 222.

⁷ Згадаймо "Етюд поколінь" (1962) І. Драча, присвячений *"Світлій пам'яті академіка О. І. Білецького"*, що починався словами "Помирають майстри. Чітко значать віки..." (А. Т.).

обов'язковий для радянської науки, знаходили, що в цьому творі Шевченко однобоко оцінив діяльність Петра І, суперечливо трактував образ Богдана Хмельницького і взагалі віддав певну данину націоналізмові"; дослідників, що, коментуючи поему, "намагалися не дуже вдало пристосувати її до наших поглядів на історичні події". <...>. Так, Шевченко в поемі "Великий льох" різко негативно поставився до угоди Богдана Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем і його боярами. Але докоряти Шевченкові, що він не передбачив "тих результатів возз'єднання, які виявилися через 300 років і які показали, що угода з Московією була для України і Богдана Хмельницького свого часу найменшим злом і що в кінцевому, правда, дуже не швидкому, рахунку вона привела український народ до блага", – смішно і нерозумно. "Адже Шевченко, – пояснював О. І. Білецький, – бачив перед собою народ пригноблений, знеособлений, принижений у своїй національній гідності, всіляко пограбований урядом царської Росії – чи міг він, відхиляючись від реальної дійсності, забуваючи про незліченні жертви, принесені рідним народом на олтар всеросійського самодержавного Молоха, тішитися передбаченням того, чого ніхто не передбачав?..."» [9, с. 307–308].

Згадка про "принцип історизму, обов'язковий для радянської науки", була не тільки ритуалом, не тільки побиванням опонентів їхньою ж зброєю, а й даниною початковій вірі шістдесятників у відродження "ленінських норм соціалістичного співжиття". Адже, наприклад, і трактат "Інтернаціоналізм чи русифікація?" І. Дзюба адресував спершу не за кордон, не в самвидав чи ще кудись, а в ЦК КПУ. Даниною тій вірі, яку чи не остаточно розбомблено аж тепер, та й то не в усіх Іванів: той воює, той жирує, той гарує, той грабує...

Вірі в "доброго царя", яку теж треба було розвінчувати, причому неодмінно посилаючись на "прогресивних братніх" письменників: «Так само і з негативним ставленням Шевченка до Петра І. По-перше, він у цьому не був самотнім: на схожих позиціях стояли й такі люди, як О. Пушкін (? – А. Т.), К. Аксаков, О. Герцен, Д. Писарев та ін. По-друге: чи свідчить це про його політичну сліпоту? О. І. Білецький відповідає: "Ні, це свідчить

про його кровні зв'язки з рідним народом, про те, що всякий біль, пережитий рідним народом, був його болем. Це свідчить про його глибокий гуманізм, про його органічний протест проти всякої неправди, навіть якби в процесі історичного розвитку ця неправда виявилась би виправданою» [9, с. 308].

На такій патетичній цитаті закінчується рецензія-стаття «Художні скарби "Великого льоху"», яку в 1962-му так і не було надруковано (хоча до "брежнєвських приморозків" нібито лишалось 2 роки, але почав їх не хто інший, як той-таки ініціатор "відлиги" М. Хрущов, стверджує І. Дзюба [4, с. 14]). Що ж до сучасного осмислення Шевченкової містерії, то чи не найбільш виваженим її тлумаченням, з урахуванням як змісту, так і форми (особливостей віршування, тропіки тощо) є стаття **Юрія Барабаша** в "Шевченківській енциклопедії", де, зокрема, згадано й зарубіжних та "материкових" шевченкознавців, але, *на жаль, не згадано І. Світличного*. Ось, без коментарів, – кілька цитат, що доповнюють сказане вище: «**"ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ"** – поема-містерія Шевченка, один із найвизначніших його творів історіософського змісту й націософського спрямування. В оригінальній худож. формі Шевченко втілює свою філос.-поетичну концепцію історії України, головню зламного її етапу – злуки з Москвою та фатальних для нації політ., соц., соціопсихологічних наслідків цього акту; поет у "В. л." висловив свої провіденційні уявлення про майбутнє краю, віру в пробудження укр. народу, його духовне відродження, здобуття незалежності та розбудову нац. держави» [1, с. 597]. «"В. л." став одним з об'єктів і плацдармів запеклої боротьби советського шевченкознавства з еміграційним, і важко назвати фахівців, яких не було б тією чи тією мірою втягнуто в дискусію. <...> Тільки наприкінці 1950-х, за умов антисталінської "відлиги" й пожвавлення антидогматичних тенденцій, О. Білецький наважився зробити перші, дарма що неспішні, обставлені ритуальними застереженнями, кроки до об'єктивного розгляду й оцінки поеми. Представники еміграційного і зарубіжного шевченкознавства (В. Сімович, Б. Лепкий, С. Смаль-Стоцький, Л. Білецький), на відміну від опонентів,

здавна приділяли пильну увагу публікаціям і коментуванню "В. л.", дослідженню змісту, почасти поетичної форми поеми, її місця в контексті цілої творчості й духовних пошуків Шевченка <...>. Доводиться визнати, що повноцінний, з опертям на комплексний підхід, дискурс "В. л." в шевченкознавстві, взятому нехай у різних його відгалуженнях, але як цілісна наук. дисципліна, поки що не сформувався, можна, говорити лишень про перші обнадійливі спроби в цьому напрямі. Тим часом такий дискурс необхідний, поза іншим, з огляду на той прикрий і, на жаль, реальний факт, що "В. л." недостатньо знаний цілими поколіннями читачів...» [1, с. 606–607].

Намагаючись якимось впливати на той "реальний факт", І. Світличний ще 1965 року, до першого арешту, встиг опублікувати в журналі "Дніпро" (№ 1) **"Коментар критичний до коментаря наукового"** – фундаментальну й водночас легку для сприйняття широким загалом статтю-рецензію на книжку Ю. Івакіна «Коментар до "Кобзаря" Шевченка. Поезії до заслання (К.: Наук. думка, 1964)». Рецензент пояснює принципи коментування: що таке текстологічний коментар, що – реальний, що – власне літературознавчий, високо поціновує цей останній. І буквально, слово в слово, повторює цілі абзаци статті «Художні скарги "Великого льоху"». Певна річ, пильну підозру викликало повторне, бодай і в супроводі вже згаданої "відсічі", цитування С. Смаль-Стоцького, та ще й із посиланням на першоджерело, та ще й у тиражному молодіжному журналі (його редактором тоді був Ю. Мушкетик), із відкиданням "суперечностей" Шевченкових історичних поглядів і трактувань постатей політичних діячів минулого.

Далі, загалом схвалюючи коментар Ю. Івакіна до поеми "І мертвим, і живим, і ненарожденним...", рецензент не погоджується щодо її звуженого жанрового визначення як "виправної", "усовістительної" сатири та нібито єдиного адресата – ліберального панства, як і щодо основної позитивної ідеї твору – заклику "обняти найменшого брата": "Надто багато в поемі жовчі й сарказму проти солодкомовних лібералів і перевертнів, надто дошкульна його сатира, щоб підпорядковувати всю її такий

вузькій і абстрактній ідеї і зводити до такого куцого політичного постулату все художнє багатство послання" [9, с. 319]. І таких поправок, стверджує Світличний, можна робити багато, адже автор добирає найскладніші моменти, що стає каталізатором дослідницької думки, а багатство змісту художнього твору передбачає можливість різного його сприймання. "Деякі ж моменти художнього тексту, зважаючи на умовність художньої образності, взагалі не можуть піддаватися не тільки точному, але й вільному коментуванню" [9, с. 320–321]. Цими твердженнями критик стає на рівень того розуміння множинності інтерпретацій, яке нині пов'язують переважно з іменами зарубіжних герменевтів, хоча понад сто років тому про це говорив наш видатний філолог О. Потебня.

Пристрасно полемізує І. Світличний з приводу коментаря до "Розритої могили": «...як можна взагалі говорити тут про Шевченка вибачливо-виправдальним тоном, коли, власне, ніякого "складу злочину" у Шевченка немає, коли виправдовувати Шевченка ні перед ким і ні за що?» [9, с. 321]; не погоджується також із коментарем щодо наслідування 136-го з "Давидових псалмів": «Рішучі антицарські настрої Шевченка відомі, але вбачати в його поезії практичні "рекомендації" конкретних терористичних актів – значить, аж надто здрібнювати й звужувати завдання Шевченкового твору» [9, с. 322].

І наврод чи потрібно, вважає рецензент, коментувати не Шевченкові тексти, а чийсь думки й гіпотези з приводу текстів, до того ж лише вибірково: так, Ю. Івакін «не пропускає нагоди спростувати деякі гіпотези й припущення Я. Дзири про вплив на Шевченка літопису Величка, але чомусь весь свій полемічний запал зосереджує на статті Я. Дзири, видрукуваній в "Українській мові в школі", і не бере до уваги іншої, більш аргументованої, в журналі "Вітчизна". Крім того, Ю. О. Івакін тенденційно підкреслює тільки найслабші моменти в статті Я. Дзири і нічого не говорить про те, що в його статтях є цікавого й цінного, – врешті в читача про оригінальні, хоч і не завжди тонко зроблені, дослідження Я. Дзири може створитися думка як про щось взагалі несерйозне й ненаукове» [9, с. 323–324].

Чи не таким сміливим захистом опального колеги⁸, як і черговим упертим цитуванням С. Смаль-Стоцького, Світличний "напрацьовував" собі отой "склад злочину", якого не було?

"Можливо, для користі справи варто було б надалі видавати ці два коментарі разом" [14, с. 79]. До цього побажання, висловленого 30 років тому й не виконаного, можна додати: у супроводі ще одного коментаря.

Іще більше посилювала "склад злочину" стаття **"Гармонія і алгебра"**, надрукована в "Дніпрі" (1965, № 3), через номер після "Коментаря критичного до коментаря наукового". Це і стиль фейлетону, що ніби перегукується з Симоненковим (а його вже понад рік як нема: *"На тебе теж відкрили справу, / Ти не уник свого хреста"* – В. Симоненкові [9, 63]), і взагалі стиль розкутого есеїзму шістдесятників. Аналізувати цю іскрометну статтю одчайдуха, який одним махом наживав собі купу "доброзичливих", неможливо без широкого цитування. Тож мушу обмежитись лиш уривком гумористичного зачину:

«Полум'яне слово Шевченка я полюбив змалку. Тільки довгий час моя любов була темна, святою наукою не просвіщенна. <...> І вирішив я свою любов науково просвітити. Просвітити капітально й фундаментально. Різні каганці науки – газетні й журнальні статті – я одразу ж відкинув як несолідні. Якщо вже грітися, так від самого сонця – і я взяв чотири видані останнім часом найфундаментальніші дослідження про мову Шевченка: працю П. О. Петрової "Шевченкове слово та поетичний контекст.

⁸ Із довідки про Я. Дзиру у Вікіпедії: «1953 року поступив на філологічний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка і 1958 року закінчив його з відзнакою. Вступив до аспірантури академічного Інституту літератури. Його науковим керівником став учений зі світовим ім'ям, академік Олександр Білецький. Через кілька років за вільнодумство Дзиру звільняють. Починається 15-річна заборона друкуватися, на його праці не можна було посилались. Між 1972 та 1987 роками з'явилася лише низка статей у "Шевченківському словнику". <...>. 1990 року його прийняли до Спілки письменників України, 1991 року обрали академіком Української Могиллянсько-Мазепинської академії наук у Торонто (Канада). І лише 1994 року його було поновлено на роботі в інституті історії на посаду старшого наукового співробітника».

Використання займенників у поезіях Т. Г. Шевченка" (Х., 1960), монографію В. С. Ващенка "Мова Тараса Шевченка" (Х., 1963), книжку І. К. Білодіда "Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови" (К., "Наукова думка", 1964), збірку статей "Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка" (К., Вид-во АН УРСР, 1964).

Вищезгадані праці буквально приголомшили мене оригінальністю й новизною думки і, якщо можна так сказати, капітальністю своєї фундаментальності. І я подумав: а що, як широкий читач не знає про них? І любить собі Шевченка, як і раніше, сліпо й непросвіщенно? І не здогадується про любов наукову, любов капітальну й фундаментальну?» [9, с. 536–537].

І далі в такому збитошному дусі розглянуто "вищезгадані праці", освячені подвійним ювілеєм (150-річчям від народження і 100-річчям від смерті Шевченка), серед яких – і книжка академіка, директора Інституту мовознавства імені О. Потебні АН УРСР, проводиря концепції "зближення мов", увінчаного численними регаліями й лаврами, славетного бодай тим, що "Восени 1945 року японський віце-адмірал Кабаясі здав Порт-Артур заступникові начальника оперативного відділу 19-го гвардійського механізованого корпусу 6-ї гвардійської танкової армії гвардії майору Білодідові" [2]. Тобто людина-легенда. А тут якийсь хлопчисько, котрому восени 45-го стукнуло 6 років, дозволяє собі цілу низку вбивчих зауважень, яких ну ніяк не виходить спростувати. Ось тільки одне з них (мушу бодай частково цитувати, щоб дати уявлення про задержувато-саркастичний стиль):

"Уявіть себе на місці учня чи студента, якому для перевірки його знань дали <...> два великі уривки з повістей Шевченка з тим, щоб він виписав звідси крилаті слова. <...> І. К. Білодід вийшов з цього пікантного становища знаменито: він назвав крилатими... цілі уривки від початку до кінця. Ми не жартуємо: обидва уривки наведені в книжці І. К. Білодіда (стор. 126–127 та 127–128) як зразки... крилатих слів і висловів Шевченка. І приклади ці – не поодинокі. <...>. Мимоволі питаєш себе: якщо це – "крилаті вислови", то що тоді в Шевченка є не крилатим?

І чому тоді, як крилатих, не розписати усіх поезій і всіх повістей Шевченка підряд?" [9, с. 553–554].

Мовознавчу фаховість філолога Світличного засвідчує написана в зовсім іншому, цілковито науковому стилі 30-сторінкова рецензія на тритомний російсько-український словник (К.: Наук. думка, 1968) [9, с. 462–492]. Уперше надрукована в журналі "Жовтень" (1970, № 7) під іншим прізвиськом, ця фундаментальна студія з дуже слушними міркуваннями й рекомендаціями досі не вивчена й потребує окремого розгляду. А той словник вийшов теж під егідою Інституту мовознавства, і головою редколегії теж був академік Білодід.

Що ж до статті "Гармонія і алгебра", то вона в душі такого собі простакуватого збиткування з мовознавців (окрім названих монографій, критиці піддано також статті А. Бурячка й Т. Черторизької у збірнику "Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка") демонструвала їх абсурдну псевдонауковість. Переказувати дотепні ескапади – марна справа, ось тільки заголовки розділів, які говорять самі за себе: "1. «Революційно-демократичні» займенники"; "2. Родинний пріоритет, або Хто перший сказав «Е»"; "3. Вчені мужі, кістки і концепції"; "4. Поетична бухгалтерія"; "5. «Окрилений» Т. Г. Шевченко"; "6. Холодна обробка вогню"; "7. «Ми не претендуємо...»".

У завершальному розділку стаття закінчується принциповою оцінкою "милої безпретензійності, зворушливої скромності благородних жерців науки": «Ні, шановні, не треба ставати в позу нареченої і зніяковіло колупати піч. Ви справді не претендуєте ні на що, доки свої "безпретензійні" витвори читаєте перед обідом чи на сон грядущий своїм чадам і домочадцям. Але коли в красивій оправі, під маркою університетів і академій, солідними тиражами випускаєте їх у широкий світ, ви, шановні, претендуєте, хоч би якими клятвами клялися в своїй скромності й безпретензійності. Ви претендуєте на читацьку увагу, на вчені звання, на народні кошти. Ви претендуєте – і кожен може судити вас відповідно до цих ваших претензій» [9, с. 561–562].

І, нарешті, студія "**Духовна драма Шевченка**" (1976), що стала вершиною роздумів філолога над спадщиною українського

генія, роздумів, певною мірою проєктованих і на власну долю. Почавши з твердження, що поемою "Катерина" Шевченко "вийшов далеко за межі квіткіанського моралізаторства і відтворив трагедію набагато глибшу, суспільнішу, значущішу і від моралі, проголошеної на початку поеми, і від традиційного предмету тодішньої літератури взагалі", Світличний висновує, що колізія "протиставлення зневаженої людини ворожому і жорстокому загалові" [9, с. 350, 353] є наскрізною для всієї творчості поета. І простежує динаміку розкриття цієї найголовнішої Шевченкової теми, завершуючи її аналізом поеми "Юродивий": «Як звичайно, поет не багато уваги приділяє царським "сатрапам-ундірам", їхній моралі, їхнім злочинам проти народу. Одразу він переходить до основної теми – пасивності, упокореності загалу, "людей" <...>. І, тавруючи донощиків і фарисеїв у "мережаній" ліврей, Шевченко накликає на їхні голови найбільшу з можливих кар – погибель:

О роде суетний, проклятий,
Коли ти видохнеш?» [9, 376]

Звернімо увагу на деталь, показову для розуміння еволюції світосприймання не тільки Шевченка, а й Світличного. На чому уриває літературознавець знамениту цитату? На першому риторичному запитанні, що майже дорівнює прокляттю. І провадить далі: «Страшні слова! Немилосердні слова! А ще страшніше, що вони адресовані не катам і тиранам, а своїм же землякам, кривим і суспільним своїм побратимам.

Не сотні вас, а мільйони
Полян, дулебів і древлян –

так визначає адресатів своєї святої ненависті сам Шевченко. І коли з-посеред них знайшовся сміливець, що в морду заточив капрала, та ще й у церкві, то він для Шевченка – "один козак із мільйона свинопасів", а ті мільйони – "юродиві"! – тим часом... оголосили юродивим святого лицаря. Сміливця, звичайно, заслали на каторгу. <...> Це ті самі "люде", з якими поет зайшов у конфлікт уже давно і воював проти них невтомно, воював проти

них, але водночас і за них і часто себе не відмежовував від них. І те, що в "Юродивому" поет починав від першої особи ("А ми дивились і мовчали"), а потім переходить на другу особу ("Не сотні вас, а мільйони") – вельми характерно і показово для позиції поета» [9, с. 376–377].

І для позиції поета-Світличного, який і художнім словом теж перегукується з Шевченком. Це і переспів "Долі", "Музи" й "Слави" ("Шевченків триптих" [11]), це й вірш "Шевченко" [9, с. 83–84]. Це і сонетина "Сакля", де, розвиваючи тему "Кавказу" (у Шевченка: *"Нам тільки сакля очі коле..."*) та збагативши її епіграфом з Гете (слова Мефістофеля: *"Воно чуже – і світовладу / Від того ніби трачу я"*), поет іронізує:

Агов, Мефісто! Де ти є?
Щоб владі сакля на заваді?
Ганьба такій злиденній владі.
Уладь-но... способу знайди.
Уладив! Божевільний, палить!
З людей і саклі валом валить
Вогонь, і смалятина, й дим. [10, с. 101]

Увесь вірш перейнято шевченківським саркастичним патосом, а власне сарказм як троп – в отому "Уладив!". Твір написано задовго до "уладнань" нашого часу, коли "саклею" стає вся нескорена Україна.

Як відомо, прототипом "капрала" став київський генерал-губернатор а за сумісництвом – хабарник Д. Г. Бібіков, на безчестя якого був названий головний київський бульвар. Нині це бульвар Тараса Шевченка з музеєм та університетом його імені. Є тепер у нас і вулиця Івана Світличного на Солом'янці. Вона пролягає від Лондонської до Уманської. Тієї самої, про яку згадує Михайлина Коцюбинська: "Невеличке помешкання на Уманській, 35 стало осередком інтенсивного духовного життя, неофіційним Клубом творчої молоді. Тут почували себе як удома Василь Симоненко й Іван Драч, Опанас Заливаха й Алла Горська, Іван Дзюба і Юрій Бадзьо, Галина Севрук і Василь Стус, Ігор Калинець і Василь Голобородько. Тут ми відкривали для себе

Плужника, Антонича, Зерова. Тут вітали кожен паросток нонконформістського українського мистецтва" [6, с. 8].

А найменували так цю вулицю завдяки громадському обговоренню. Отже, не такими вже й байдужими виявилися теперішні "люде". А нині й "саклю" захищають. Отож завершімо недоцитованими Світличним Шевченковими рядками з нериторичним запитанням і риторичним ствердженням:

Коли
Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемось-таки колись. [15, с. 259].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барабаш Ю. Великий льох // Шевченківська енциклопедія. В 6 т. Т. 1 / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. К., 2013. С. 597–607.
2. Білодід Іван Костянтинович // URL: <https://wiki.library.kr.ua/index.php?title>
3. Гайович Г. Проблеми шевченкознавства в літературно-критичних студіях Івана Світличного // Гуманітарний вісник. Наук.-теоретич. зб. / Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2004. С. 47–58.
4. Дзюба І. "Душа, розпластана на пласі..." // Світличний І. Серце для куль і для рим. К.: Рад. письменник, 1990. С. 5–20.
5. Коваленко Г. Шевченкознавчі розвідки Івана Світличного // Слово і Час. 1997. № 3. С. 9–12.
6. Коцюбинська М. Іван Світличний, шістдесятник // Світличний І. У мене – тільки слово. Х.: Фоліо, 1994. С. 5–27.
7. Коцюбинська М., Ткаченко А. Іван Світличний // Історія укр. літ. XX ст. Кн. 2. Ч. 2. К.: Либідь, 1995. С. 198–204.
8. Лошинська Н. Іван Олексійович Світличний // Шевченківська енциклопедія. В 6 т. Т. 5 / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. К., 2015. С. 673–674.
9. Світличний І. Серце для куль і для рим. К.: Рад. письменник, 1990. 581 с.
10. Світличний І. У мене – тільки слово. Х.: Фоліо, 1994. 431 с.
11. Світличний І. Шевченків триптих // Літ. Україна. 1998. 20 серп.
12. Ткаченко А. Інтертекст Івана Світличного // IV Міжнародний конгрес українців. Літературознавство. Кн. 2. К.: Обереги, 2000. С. 47–58.
13. Ткаченко А. Поетика/стиль як бінарна опозиція // Вісник Запорізьк. держ. ун-ту. Філол. науки. 2004. № 2. С. 172–177.
14. Ткаченко А. Філолог // Слово і час. 1992. № 3. С. 75–79.
15. Шевченко Т. Юродивий // Збір. творів. У 6 т. Т. 2: Поезія 1847–1861. К., Наук. думка, 2003. С. 258–260.

REFERENCES

1. Barabash Yu. Velykyi lokh [Big cellar] // Shevchenkivska entsyklopediia. [Shevchenko encyclopedia]. In 6 vols. K., 2013. Vol. 1. P. 597–607. (in Ukrainian).
2. Bilodid Ivan Kostiantynovych // URL: <https://wiki.library.kr.ua/index.php?title> (in Ukrainian)
3. Hayovych H. Problemy shevchenkoznavstva v literaturno-krytychnykh studiakh Ivana Svitlychnoho [Problems of Shevchenko Studies in the Literary and Critical Studies of Ivan Svitlychny] // Humanitarnyi visnyk. Nauk.-teoretych. zb. [Humanitarian Herald. Scientific and theoretical coll.]. Pereiaslav-Khmelnytskyi, 2004. P. 47–58. (in Ukrainian)
4. Dzyuba I. "Dusha, rozplastana na plasi..." ["The soul spread out on the plain..."] // Svitlychnyi I. Sertse dlya kul i dlia rym [Svitlychnyi I. Heart for bullets and for Rome]. K., 1990. P. 5–20. (in Ukrainian)
5. Kovalenko H. Shevchenkoznavchi rozvidky Ivana Svitlychnoho [Shevchenko's explorations of Ivan Svitlychny] // Slovo i Chas. [Word and time]. 1997. No. 3. P. 9–12. (in Ukrainian)
6. Kotsyubynska M. Ivan Svitlychnyi, shistdesyatnyk [Ivan Svitlychnyi, since the sixties] // Svitlychnyi I. U mene – tilky slovo [I have only a word]. Kh., 1994. P. 5–27. (in Ukrainian)
7. Kotsyubynska M., Tkachenko A. Ivan Svitlychnyi [Ivan Svitlychnyi] // Istoriiia ukr. lit. XX st. Kh. 2. Ч. 2 [History of Ukrainian Literature 20th century Book 2. Part 2]. K., 1995. P. 198–204. (in Ukrainian).
8. Loshchinska N. Ivan Oleksiyovych Svitlychnyi // Shevchenkivska entsyklopediia. [Shevchenko encyclopedia]. In 6 vols. Vol. 5. K., 2015. P.673–674. (in Ukrainian)
9. Svitlychnyi I. Sertse dlya kul i dlia rym [A heart for bullets and for Rome]. K., 1990. 581 p. (in Ukrainian)
10. Svitlychnyi I. U mene – tilky slovo [I have only a word]. Kh., 1994. 431 p. (in Ukrainian)
11. Svitlychnyi I. Shevchenkiv tryptykh [Shevchenko triptych] // Lit. Ukraine. 1998. August 20. (in Ukrainian)
12. Tkachenko A. Intertekst Ivana Svitlychnoho [Intertext of Ivan Svitlychny] // IV International Congress of Ukrainianists. Literary studies. Book 2. K., 2000. P. 47–58. (in Ukrainian).
13. Tkachenko A. Poetyka/styl yak binarna opozytisia [Poetics/style as a binary opposition] // Herald of Zaporizhzhya State University. Philol. science 2004. No. 2. P. 172–177. (in Ukrainian)
14. Tkachenko A. Filoloh [Philologist] // Slovo i Chas [Word and time]. 1992. No. 3. P. 75–79. (in Ukrainian)
15. Shevchenko T. Yurodivyi [Holy fool] // Collection. Works. In 6 v., V. 2: Poetry 1847–1861. K., 2003. P. 258–260. (in Ukrainian)

Стаття надійшла до редколегії 01.07.23

A. O. Tkachenko, DSc (Philol.), Prof.
ORCID ID: 0000-0002-5308-7934
e-mail: anatolijtkachenko58@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

IVAN SVITLYCHNYI AS AN EXPERT IN SHEVCHENKO STUDIES: POETIC-STYLE PALETTE

The proposed terminological opposition poetics/style is applied to the analysis of Ivan Svitlychnyi's artistic palette. His works on Shevchenko are noted in detail in the context of the peculiarities of their creation, the peculiarities of the evolution of the author's views, his scientific and artistic style.

In the article "Artistic Treasures of the Great Cellar", Svitlichnyi, in particular, under the guise of criticism, popularizes the interpretation of Shevchenko's poem proposed by the foreign scholar S. Smal-Stotskyi. Such popularization was dangerous at that time. And also "justifies" Shevchenko for his criticism of Bohdan Khmelnytskyi and his sharply negative assessment of the activities of the Russian Tsar Peter I.

In the review article "Critical Commentary on Scientific Commentary", the critic, in particular, repeats the "seditious" paragraphs of the previous article. And also, while approving of Yu. Ivakin's comment on the famous poem "To my fellow-countrymen, in Ukraine and not in Ukraine, living, Dead and as yet Unborn my friendly Epistle", he disagrees with its narrow genre definition and the alleged single addressee, passionately argues about the comment on "The Digging Grave", defends against unnecessary objective criticism of disgraced colleague Yaroslav Dzira.

Even more courageous was the article "Harmony and Algebra", which in a humorous and satirical spirit considered the monographs of linguists, including the book of Academician I. Bilodid, the leader of the concept of "convergence of languages", crowned with numerous regalia. Linguistic expertise of the philologist Svitlychnyi is evidenced by the profound review of the three-volume Russian-Ukrainian dictionary, written in a completely scientific style.

The essay "Shevchenko's Spiritual Drama" (1976) became the pinnacle of the philologist's reflections on the legacy of the Ukrainian genius, projected also on his own destiny. The study ends with an analysis of the poem "The Half-wit", in which the Shevchenko's Spiritual Drama despair in people, passive and indifferent – appeared most.

Svitlychnyi, a poet, also resonates with Shevchenko in his artistic words. This gives reason to finish this article with Shevchenko's lines:

*When will we greet
Our own George Washington at last
With the new law of righteousness?
Oh, there's no doubt that day we'll see!*

Keywords: poetics/style, Svitlichnyi, Shevchenko studies, polemics, criticism as popularization, evolution of perception.